

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

Уређивачки одбор:

*др Ирена Грицкај, др Милка Ивић, др Павле Ивић, др Радослав Кайиџић, Блаже
Конески, др Тине Лојар, др Александар Младеновић, др Асим Пецо,
др Миљар Пешикан, др Живојин Сијанојчић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

XXXIII књ.

БЕОГРАД

1977

ПОСТАНАК И РАЗВОЈ ГРАМАТИЧКИХ КАТЕГОРИЈА РАЦИОНАЛИЈА И АНИМАТА У ДОЊОЛУ КИЧКОСРПСКОМ И ГОРЊОЛУЖИЧКОСРПСКОМ ЈЕЗИКУ С ОБЗИРОМ НА СТАЊЕ У СУСЕДНИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

Постанак и развој граматичких категорија рационалија и анимата, које се могу посматрати од краја прасловенског периода у морфолошко-синтаксичком систему, спада без сумње у централне структуралне промене. Оне су нашле свој одраз и у формалном нивоу језика. При томе се јављају донекле знатне разлике између појединих словенских језика и дијалеката. Међу језике који су створили — бар у њиховој књижевној форми — самосталну категорију рационалија, спадају горњолужичко-српски, пољски, словачки и кашупски језик.¹

Спољни, формални знак тога стања јесте, с једне стране, синкретизам облика акузатива и генитива плурала супстантива рационалија и њихових замена или врста речи које су с њима у конгруенцији (придеви, заменице, бројеви), на другој страни, употреба посебних наставака у првом падежу множине (глс. -'i(y), -ojo, -'o, -'a; пољски -'i(y), -owie и словачки -'a, -ovia, -'i). Одлучујући значај при томе има синкретизам облика акузатив-генитив, који има јасан карактер категорије. Код наставака првог падежа множине ова особина није тако јасна. Они су се искристалисали, нпр. у пољском, тек сразмерно касно и нису обухватили све именице рационалија. Упореди на пример код палаталних основа случајеве као *mężowie* поред *goście*, *kolejarze*, *rycerze* итд.

Али доњолужичко-српски има нарочито место. Ту није обавезан синкретизам облика ак.-ген. плурала, у њему се нису образовали нарочити наставци као изражајна средства рационалија. Сем тога, ту се не јавља корелација ак.-ген. само код именица рационалија већ сразмерно

¹ Упор. I. Zieniukowa, *Kategoria męskoosobowości w językach słowiańskich*, Z Polskich Studiów Slawistycznych, Warszawa 1968, стр. 109—114; исти, *Kategoria męskoosobowości w dialektach kaszubskich*, SFPiSi 12, Warszawa 1972, стр. 85—96.

широко и код именица које означавају животиње мушког рода, нарочито ако одговарајућа именица стоји уз број три или четири (в. о томе ниже). Слично стање је, као у доњолужичкосрпском у ак. пл. анимата, било исто тако карактеристично за пољски језик све негде до краја XVII века² а налази се још у неким савременим дијалектима.³

Сасвим друкчија је ситуација у чешком, словеначком и српско-хрватском језику где рационалије уопште не постоје као самостална граматичка категорија. Ту се само у једнини код именица анимата мушког рода генитив изједначио са првобитним акузативом (раван номинативу); у плуралу се свугде задржао стари акузатив; упореди чешки: *mám přátele, koně; vidím vojáky, sousedy, ptáky*; словеначки: *vidim kmetje, fantje, konje, bicke, pasti* итд.

Још различитија је ситуација у источнословенским језицима. Ту се генитив јавља на место старог акузатива код свих анимата, тј. и код женског и средњег рода; упореди руски: вижу *коров, лошадей, іусляй, ішляй* итд. Известан изузетак чини само украјински у коме је, као и у другим словенским језицима, код именица које означавају животиње, поред новијег генитива познат старији акузатив, упореди *бачыйы іусляйа | іусляй; іасыйы кони | коней, волы | волів; інаыйы вивци | вивци; коровы | коров* итд. У народним песмама јавља се то и код рационалија, упор. *іосылай сваыйы до хайы; свої кавалеры викном выйускае*.⁴

Што се тиче доњо- и горњолужичкосрпског назначена проблематика је сразмерно добро позната из прилога Р. Леча⁵ и Х. Фаске.⁶ Детаљан опис обе категорије, проширен статистичким бројањем и дијалекатским картама, садржи 11. свеска *Лужичкосрпског језичког ајлласа*

² Упор. ближе о том, W. R. Rzepka, *Dopelniacz w funkcji biernika męskich form w liczbie mnogiej w polszczyźnie XVIII. w.*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Wydawnictwo PAN 1973, Prace Językoznawcze 80, стр. 129 сл.

³ Упор. I. Zieniukowa, *Rodzaj męskoosobowy w dialektach polskich*, PFPiŚ 13 (1973), стр. 55—63. О падежима ак.-ген. пл. код анимата у словачком језику види I. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka II*, Bratislava 1958, стр. 77.

⁴ Упор. Ф. П. Филин, *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*, Ленинград 1972, стр. 401—404; *Сучасна українська мійєрайурна мова*, Морфологія, Кијев 1969, стр. 112.

⁵ Упор. R. Löttsch, *Niektóre właściwości morfologiczne przejściowych dialektów górnołużyckich*, SFPiŚ 7 (1967), стр. 221—235; исти, *Особенности развития родительно-винительного падежа множественного числа в собственноружичских говорах и нижнелужичко-верхнелужичких переходных диалектах*. Исследования по серболужичским языкам, Москва 1972, стр. 111—125.

⁶ Упор. Н. Фајке, *Wzwiće ak./gen. jako wuraz kategorija žiwosće resp. kategorije racionalnosće w serbšćinje*. Lětopis ISL A, č. 19/1, Budyšin 1972, стр. 18—51.

који је такође приредио Х. Фаска.⁷ Оба аутора трудила су се да са свога становишта интерпретирају односе система који постоје у том делу морфолошког система горњо- и доњолужичкосрпског језика. Р. Леч при томе полази од стања да је у оба језика у почетку била у основи јединствена полазна ситуација, тј. да је процес изједначења акузатива са генитивом у свим лужичкосрпским дијалектима већ крајем XVI века био завршен. У вези с критиком која се тиче мога ранијег тврђења, да су познати примери акузатива који је у плуралу једнак номинативу (*widzim naše susedy, glědam na naše źědy*) у доњолужичкосрпском језику, свакако старије, архаичније језичко стање,⁸ Р. Леч је писао:

’Остается, однако, выяснить, действительно ли эта особенность нижнелужицких и переходных говоров является архаизмом, как предполагает Шустер—Шевц. Возможно ведь и иное объяснение современной структуры. В одной из статей я показал, что утрата род. — вин. дв. в верхнелужицком — явление относительно новое, и высказал предложение, что первоначально в отношении употребления род. — вин. мн. не было существенных различий между лужицкими диалектами: род. — вин. мн. рац. стал общей нормой приблизительно одновременно как в верхнелужицком, так и в нижнелужицком и в переходных диалектах. Только в последствии был он здесь устранен в тех синтаксических контекстах, в которых не стал обязательным и для нерациональных, т. е. вне сочетания с числительным ’три’ или ’четыре’ (упор. *Особенности . . . 117*).⁹

У данашњем доњолс. језику постојећи синкретизам облика ак.-ном. пл. рационалија бисмо, како излази из горе реченог, имали сма-

⁷ Упор. *Serbski řečny atlas — Sorbischer Sprachatlas*, Bd. 11, Morfologie, Die grammatischen Kategorien — Die Paradigmatik des Substantivs, bearbeitet von H. Faske, VEB Domowina-Verlag, Bautzen 1975. Рецензија: Н. Schuster-Šewc, *ZfSl XXI* (1977).

⁸ С тим у вези упор. Н. Šewc, *Stawizny hornjeje a delnjeje serbšćiny*, у: *Listowy studij za wučerjow. Serbšćina. Wudawa Serbski Pedagogiski Institut w Małym Wjelkownje 1955—1956*, стр. 1778. У доњолс. дијалектима налазимо овде-онде још првобитне акузативне облике на -у, нпр. *wón ma knechty, wón znaje swoje susedy, wižim słowjeji* итд. У горњолс. такви архаизми нису познати. На другој страни у доњолс. дијалектима јављају се код животиња генитивни облици на месту акузатива, упор. *wižim tšoch kopjow* или *mam dweju psow* итд.

⁹ Упор. и Н. Faske, *Wuwiće . . .*, стр. 49, који о овоме слично вели: ’. . . , daß der Akk./Gen. pl., der sich wohl bereits von der Tendenz, die urspr. Formen des Nom. pl. der Maskulina als Mittel zum Ausdruck der Rationalität des Denotats zu verwenden, im gesamten sorbischen Sprachgebiet bei den Rationalia durchgesetzt hatte’.

трати пре као касну појаву која се шире или потпуно развила тек у новијем историјском периоду доњолс. (после XVI века). Појединим, по броју, ограниченим примерима са старим ак. пл. који се јављају у старијим доњолс. језичким споменицима, Р. Леч придаје мање значаја. По његовом мишљењу ту се ради скоро о изузетку. По статистици, коју је Р. Леч начинио, број примера са старим акузативом у најстаријим доњолс. (у ствари источнодоњолс.) језичким споменицима чини свега 9 примера (2%) на свих 439 набројаних случајева с глаголима који траже акузатив. При томе рачуната су само прва четири јеванђеља.

У Волфенбителском псалтиру (*Wolfenbüttel*) из друге половине XVI века он је констатовао 17 примера с ак. једнаким ном., што чини 5,5% целог броја примера са ак. пл.; у Фабрицијусовом *Новом завету* из 1709. године 7,6% ,а у Фрицовом *Ситаром завету* из 1796. свега 4%. При томе је карактеристично да се стари облик акузатива јавља често после предлога *на* и *за*. Овде, али само овде, по мишљењу Р. Леча, могла се сачувати евентуално старија појава. „В виду этого сочетания вполне возможно, что вин. пад. је (не) действительно является архаизмом“. У вези с другим примерима с ак.-ном., који се јављају без предлога *на* и *за*, он се дефинитивно не изјашњава, посматра их радије као новину, упор. „Вопрос о том, являются ли и другие случаи употребления им. вин. мн. рац. архаизмом или специфической нижнелужицкой инновацией, остается открытым . . . Ясно во всяком случае то, что в Волфенбю тельской псалтери им. вин. рац. является редким исключением“ (стр. 120).

Са овим тврђењем се тешко може сложити, нарочито ако имамо у виду чињеницу да су у суседном пољском језику примери са старим акузативом били већ доста познати на прелазу из XVI у XVII век.¹⁰ Али исто тако се може баш помоћу доњолс. језичког материјала лако доказати да примери из Волфенбителског псалтира не представљају само неке „ретке изузетке“. Многи, а при том несумњиво аутентични примери старог акузатива плурала могу се наћи управо у доњолс. молитвеним песмарицама и катехизису Молера из 1574. године,¹¹ који Р. Ј. у своме чланку није разматрао. Бројни однос између ак.-ген. и ак.-ном. овде ће чинити 60% (45 примера); 40% (30 примера), упор. следеће одабране примере:

¹⁰ Упор. W. R. Rzepka, op. cit., стр. 49.

¹¹ Упор. Albin Moller, *Niedersorbisches Gesangbuch und Katechismus*, Budissin 1574 (фототипско издање). Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik der DAdW, Nr. 18, Akademie-Verlag Berlin 1959.

1. ак.-ген.: . . . *a šych wěrných . . . sy wobžaril* 130 r, 6; *Tatanjowu cu ši podarić* 110 v, 4; . . . *sudžiš žywych a wumartych* K. 11 v, 11—12.
 2. ак.-ном.: . . . *až zastojš te twoje* 114 r, 17; . . . *za te tatanje* 116 r, 12, . . . *až se za smjertne poznajomy* 118 r, 10; . . . *daš wšyknje lacne nasyšiš* 129 v, 10.

Веома важна, али досад од истраживача незапажена је и чињеница да се у језику А. Молера јављају исто тако примери са старим акузативом у једнини, упор.

Togodla na bog cu se spušćiš 72 r, 1; . . . *nañ se moja wutšoba žeržy* 72 r, 3; . . . *pšez bog . . . nam poslany* 75 r, 6; *Pšawa wěra na bog twari* 77 r, 15; *zac ty se žaržyš? Za jaden kšěsćijan* K. 7 v, 24; . . . *duša žejo, na bęgaty* 94 v, 5.

По нашем мишљењу не може бити сумње да се овде ради — слично као у плуралу — о старијем језичком стању наслеђеном вероватно још из прасловенског језичког периода. О томе сведоче нарочито случајеви с првобитним акузативом у једнини који се ни на који начин не могу објаснити некаквим новијим развојем, а за који налазимо и паралеле у другим словенским језицима (упор. пољске и руске лексикализоване случајева, као *siąść na koń*, *wyjsć za mąż*, *wyійти за муж*). Зато не може бити тачно тврђење да је потискивање старог акузатива (тип *čьlověky \geq длс. *čłowjeki*, *čьrtу \geq *cartу* итд.) у плуралу од новог ак.-ген. у оба лсрпска језика било у основи завршено већ до XVI/XVII века. Оба лсрпска језика разликују се међусобно у томе, по нашем мишљењу, доста јасно. Наведена промена је досада само за горњолс. консеквентно доказана, али не и за доњолс. у коме се у XVI веку налази (види примере у споменику А. Молера) још много примера са старим акузативом који је једнак данашњем доњолс. номинативу. Између оба језика се могу запазити и друге разлике. Разлика је у томе што се промена старог ак. пл. у новији ак.-ген. пл. у доњолс. није ограничила само на именице мушког рода (рационалија) као што је то у горњолс., већ се јавља и код анимата. Као што је већ речено, то бива нарочито ако се одговарајућа именица јавља заједно с бројевима три или четири. Чињеницу, да се ова особина запажа и у данашњем доњолс. народном говору код рационалија (упор. доњолс. *wižim tšoch|tšich mižow*, али *wižim tši miže*), повезује Р. Леч (види горњи цитат) за утицај ситуације код анимата. Али ова хипотеза тражи, као и тврђење о потпуном образовању граматичке категорије рационалности како у горњолс. тако и у доњолс. већ до XVI века, детаљнија испитивања. Размотримо зато још мало подробније

језичку ситуацију у доњолс. каква се јавља од времена њеног записивања до данас.¹²

J. Јакубица 1548: Wowce won budže k jogo prawicy postawić, a tych kozłow k lewicy, Mat. 25, 33; Tych wużow zaganjaś budu, Марк. 16, 16; Pokćiwajće na tych ronow, Лук. 12, 24 поред *A nataka seżycyuch w templu a pćedawajusy woły, wowce, golubje, Лук. 2, 14.*

A. Молер 1574: Krystus . . . wumogl jo swoje wojce 46 r, 8.

У овом извору се не јављају примери са ак.-ген.

Волфенбийелски италијур (XVI век): Daś nas zežraś ako wojcow 14, 12; Ja ci kirowaś wolow . . . 66, 15 поред . . . *šycke ptaški na gorach ja znaju 50, 11.*

Фрицо СЗ 1796: Ja znaju wšyuch ptakow Пс. 50, 11 поред *Šyknо su ty do jogo тосу powdał, wojce a woły . . . te taški Пс. 7, 8—9.*

Шиндлер 1791: Jakub sebje huzwoli tych pisanych a carnych jagnjetow a wojcow za swoje myto, стр. 39; Ten samy žognowašo svojich wojcow a skotu . . . , стр. 106 поред . . . *gaby . . . te wojce pasć kšel, стр. 37; . . . su te kamele hukšadnuli, стр. 132.*

Тешнар 1869: . . . budu woni cartow wen goniš . . . , hužow zagnaš, стр. 385; . . . na tom huznajoš tych wjelkow, стр. 328.¹³

Примери са бројевима три и четири не налазе се у наведеним старијим доњолс. текстовима. Ту се јављају само случајеви са бројевима два/две: Јакубица: . . . *dweju marjaškowu, Лук. 2, 24; Шиндлер 1791: . . . ga da ten profeta dweju wolowu pšiwjasc, стр. 120.*

Први мени познат пример са бројем три јавља се у доњолс. новинама *Bramborski Casnik 1853. године: . . . kupichu sebje tsoch kokotow.* Више примера овога типа Р. Леч је исписао из доњолс. народних пе-

¹² Поред наведеног А. Молера ми смо испитали и следеће старије доњолс. изворе: 1. J. S. Schindler, *Dwě a pěschzasset Historijow . . . s' Pilnoscžu s' togo sta rego Testamenta huschegnone . . . Choschobusu 1791 (172 стр.)* и 2. J. F. Teschnar, *Přatkařske knigły, w Choschobusu 1869 (727 стр.)*.

¹³ Слично као код Јакубице (в. Р. Л., *Особенности . . . стр. 122*) и у другим доњолс. библијама налазимо пример: *Kaž wojce je jich huposał mjaz wjelkow (стр. 385).* Свакако да генитивни облик који се ту јавља зависи од рекције глагола и адверба који захтева мјеzy(y), мјaz(y); упор. и случајеве као: *'Nješěgni mnjo mjazы tych zlo-snych' XXIX, 3;* *' . . . nas zbijoš mjezy tych plonow XLIV, 20' (Wb. Ps.)* или *' . . . aby jan někajki žort se njeměšał mjezy tych słowow (Kosyк, Swajžba). J. Хојнан, аутор прве познате рукописне доњолс. граматике из 1650, даје као акузативни облик плу-рала од голуб: golubow.*

сама XIX века,¹⁴ упор. као пример „*Ako tych styrjoch brunych ma*“ према „*Zastaj doch za mnje de styri brune (konje) . . . styri brune ja zastajiju*“. Већи број примера са ак.-ген. од примера са ак.-ном. овде је очигледан (у две песме јавља се ак.-ном. а у седам песама, респективе приповедака, ак.-ген.). Једанпут се ту налази и пример с акузативом без броја: . . . *gólsyk ten konjow pasešo* (ČMS 1883, 7). Једанаеста свеска *Лспѣског језичког аѣлласа* који је обрадио Х. Фаска, пружа следећу слику: у 56,8% свих записаних случајева имамо ак.-ген. (*tam tsoch kokotow, styrjoch konjow, wołow* итд.), а 43,2% ак.-ном. (*tam tsi wołu, styri konje* итд.). Из овога видимо да се тенденција за ограничавањем ак.-ген. у позицијама где се јавља заједно с бројем, почиње ширити и да тај процес још није завршен у данашњим доњолс. дијалектима.¹⁵ Полазна тачка експанзије ак.-ген. је код анимата као и код рационалија — како је познато — била замена првобитног акузатива новијим генитивом синг. која се почела развијати већ крајем прасловенског језичког периода (упор. остатке старијег стања у доњолс. језичком споменику А. Молера). По аналогiji у сингулару се ова појава касније почела ширити и на дуал и плурал (*widzi/wižim, tam dweju synow(u), konjow(u)* итд.). Промена у дуалу настала је у горњо- и доњолс. код именица рационалија као и код анимата *widzu/wižim synow(u)* као *widzu/wižim konjow(u)*.¹⁶ Тиме се у оба језика, пре промене ак.-ном. = ак.-ген. обновила стара постојећа симетрија између оба броја (*widzu/wižim syna, konja* као *widzu/wižim synow(u), konjow(u)*). У плуралу је било друкчије. Ту се у потпуности могао пренети нови ак.-ген. само на рационалије у горњолс. (доследно свакако само у централном будишинском дијалекту). Код

¹⁴ Упор. R. Löttsch, *Особенности . . .*, стр. 124—125, погледај и E. Mucke, *Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre . . .*, Leipzig 1891, стр. 318—326.

¹⁵ О питању статуса и важења граматичке категорије постоји разлика између мог гледишта и гледишта Х. Фаске у томе што Фаска сматра граматичку категорију као потпуно завршену и онда кад она у свим случајевима није формално сигнализирала путем одговарајућих граматичких средстава (у нашем случају недостатак ак.-ген. као знак за жива бића и рационалија). Могућност појаве облика номинатива у акузативу по Х. Фаски треба тумачити као појаву замене т.зв. маркираног члана одговарајућим немаркираним чланом (види о томе ближе SRA 11, стр. 14—18). Али за нас је недостатак ак.-ген. у акузативу плурала доказ да се категорија за жива бића респективе рационалија у доњолс. већ образовала. По нашем мишљењу постојала је само *тенденција* за образовањем одговарајућих граматичких категорија. Треба се дакле упитати зашто се таква замена јавља само у плуралу а не и у сингулару.

¹⁶ Види о том ближе R. Löttsch, *Die spezifischen Neuerungen der sorbischen Dualflexion*, VEB Domowina-Verlag, Bautzen 1965; исти, *Die Verbreitung des Gen.-Akk. in den sorbischen Dialekten und das Problem seiner Genese*, ZfSl IX, 1965, стр. 485—499.

анимата сасвим недостаје ак.-ген. у горњолс., за разлику од доњолс. он се не јавља ни у дијалектима. У доњолс. код рационалија имамо сличну ситуацију као и код анимата, како се то лепо види у Молеровом језику (упор. примере дате на стр. 10) ак.-ген. се јавља само у нешто више од 50% свих случајева с ак. пл.

Ни у другим словенским језицима исто тако немамо јединствен развој. Најраширенији је ак.-ген. у руском језику. У старијем пољском и украјинском запажамо сличну ситуацију као у доњолс. Наведена промена захватила је у плуралу само неке случајеве са старим акузативом. Изгледа да је ту постојала извесна зависност од степена распрострањености те појаве и јачине њеног развоја: што је већа била распрострањеност промене старог акузатива у новији ак.-ген., утолико је била слабија његова снага (у једн. и дуалу била је потпуно реализована, а у плуралу само делимично). Наведени језици у том смислу стоје заједно са доњолс. на граници између чешког, српскохрватског и словеначког који уопште не знају за ак.-ген. пл. с једне стране и, с друге стране, између руског који је ак.-ген. пл. пренео у свим позицијама.

У ширењу синкретизма ак.-ген. и на плурал већина истраживача¹⁷ види непосредни утицај на дуал код кога број два/две у лужичкосрпском није обавезан и где се због тога сразмерно често јавља као редувантно средство, упор. у старијем доњолс.: *dweju synowu*, Лук. 2, 11; *dweju marjaškowu*, Лук. 2,24; *swojeju šedlnikowu dweju*, Мат. 11,1 (Јакубица), *dwa dlowjeka*, стр. 167; *dweju wołowu*, стр. 20 (Шиндлер 1791). Вероватно се и овде ишло за тим да дође до симетричности између сингулара и дуала, с једне стране, и плурала с друге стране (*tam syna*, (*dweju*) *synow(u)* као *tam (tšoch, styrjoch) mižow, wołow* итд.). Х. Фаска, оп. cit., види у каснијем доњолс. ограничавању ак.-ген. пл. на позиције с бројевима три, четири утицај „развоја бројева“, нарочито облика с о-вокализмом (*tšoch, styrjoch*), који су, по његовом мишљењу, у доњолс. постали главно обележје анимата (упор. стр. 35). Овоме ипак треба додати да честа појава ак.-ген. заједно с наведеним бројевима (*trzech psów*) је позната и у старијем пољском и неким данашњим пољским дијалектима,¹⁸ а да се нарочите о-форме нису јављале

¹⁷ Упор. W. R. Rzepka, op. cit., и W. Kuraszkiwicz, *Uwagi o gen.-acc. pl. męskich form osobowych w XVI wieku*, IP XLI (1961, стр. 288—295.

¹⁸ Упор. W. R. Rzepka, op. cit., стр. 72: '... że wkroczenie gen.-acc. do pluralu rzeczowników męskoosobowych... zostało poprzedzone wyparciem form starego biernika z dualu oraz z połączeń z przydawką ilościową trzech, czterech. Analogiczne zjawisko obserwujemy również w odniesieniu do rzeczowników męskozwierzęcych'.

као знак анимата. Овде треба потражити и друга објашњења за ову појаву (види ближе о томе даље).

У пољском језику се наведена ситуација (сигнализовање категорије анимата ак.-ген.) почела у XVII и XVIII веку полако мењати. То се види по томе што су се почели наставци плурала првобитних *-o* и *-u* основа (**-i* и **-ove*) помало ограничавати само на супстантиве који су означавали мушка лица (упор. пољски *chłopi*, *panowie* али *sporu*, *woły*). То је учинило да се у пољском језику створи — као и у горњолс. већ пре XVI века — нарочита подврста рационалности која се одликовала тиме што се у њеном домену јављао, поред ак.-ген. још и нарочити наставак *-'i(y)* или *-owie*,¹⁹ који се разликовао од облика плурала других нонрационалија. Поред тога овде је настао јасан однос међу самим рационалијама на једној, и осталих именица (анимата) на другој страни. Код последњих је можда сразмерно широко био познат синкретизам ак.-ген., али ту нису били могући множински наставци *-'i(y)* и *-owie*. Таква ситуација морала је негативно деловати на изражајност језичких средстава а и на јасноћу самог језичког система. Пољски језик је зато постепено уклонио (око XVII в.) стварањем поменуте нарочите категорије рационалија пре тога нејасну ситуацију тиме што је постепено ликвидирао све још постојеће случајеве с ак.-ген. код анимата (*psów*, *cielców*, *węźców*, *wołów* итд.) дозволивши ту на крају само ак.-ном. (*psy*, *cielcy*, *węże*, *woły* итд.). Старије стање се задржало до данас у неким пољским дијалектима.²⁰ Негде су се у исто време из пољског језика изгубили раније већ познати стари акузативи плурала код рационалија (*na rycerzę*).

У доњолс., који нас овде занима, за разлику од пољског језика (а и у горњолс.) није дошло ни до каквих сличних промена. Овде се није створила нарочита категорија рационалија. Старији, напред описани, систематски ред овде је трајао без већих промена до XVII и XVIII века, што значи да је овде на једној страни и даље могућ ак.-ген. пл. анимата, а на другој, према рационалијама, исто тако стари акузатив (једнак данашњем номинативу). Доњолс. извори које смо прегледали показују да је ово стање трајало (бар у писаним изворима) све до половине XIX века. Ту до тога времена није могуће запазити код рационалија некакво нарочито ограничавање ак.-ген. ван бројева три и четири.

Примере с бројевима три и четири даје и Н. Górniewicz, *Dialekt malborski*, том I, стр. 156, 172.

¹⁹ Упор. W. R. Rzepka, *op. cit.*

²⁰ Упор. I. Zieniukowa, *Rodzaj męskoosobowości w dialektach polskich.*

Упор. следеће изворе:

1. Шиндлер 1791: *Tych miżow pak da won . . . do jamy chyśiś*, стр. 146; . . . , *kotary ten swět a šyknych cłowjekow stworil jo*, стр. 150; *Pśimśo tych popow*, стр. 121; . . . *tych žydow hurodowaś*, стр. 135; . . . , *rownož teke z tym sebje winikow naporali*, стр. 132 поред *Gaž ty na cłowjeki stawimy*, стр. 130; *Na to pśimje jich ten lud, a Helias husmjerśi je pśi tej tšuze*, стр. 121; *Ten . . . pśefolgowašo te kšescijany*, стр. 99; . . . *a te wojaki chyśichu te tśi miže huwězane do togo topjonego pjaca*, стр. 115.

Од целокупног броја (98) акузатива плурала рационалија који се јављају код Шиндлера има 56 ак.-ген. (то је 53%), стари ак. који је једнак номинативу 46 (то је 47%).

2. Теунар 1869: . . . *aby žywjenje za swojich pśijašelow wostajił*, стр. 288; . . . , *kotarež boga a tych cłowjekow źělichu*, стр. 290; . . . *se dołoј puści na tych huknikow*, стр. 363; . . . *na chorych budu woni te ruce klasć*, стр. 373 поред . . . *až co štrofowaś šykne te*, стр. 288; *ten glos źo . . . na šykne*, стр. 353; . . . *hugoј te chude grěšniki*, стр. 430; *Jezus pyta grěšniki*, стр. 457; . . . , *ab lěc won z tymi slowami njeјwosebnjeј te žiśi a te gospodarje mēnił*, стр. 475 итд.

Однос процената овде је сличан као код Шиндлера.

3. К. Швјела 1927²¹: *Te mějachu rědnych golcow*, стр. 21; *Tegdy hobzamknu lantrot, burow rozwucowaś*, стр. 24; *Kral da jim liberalskich ministrow*, стр. 24; . . . , *až jich bžez dluga zdžaržašo*, стр. 27 поред . . . *mějachu někotre žowki a młoženice*, стр. 25; *Skoro puści Šwјela te stare spēwarje*, стр. 25.

У М. Косиковом епу *Swajžba* (1880) налазе се само примери са старим акузативом (ак.-ном.): *Tšubalow zuki zwolachu stare a mlode na nogi* итд. Слична ситуација влада и у успоменама из живота Фр. Роха (Roch) „Слике мог живота“ (*Serbski Casnik* 1932—33). На петнаест примера са старим акузативом овде долази само један пример с ак.-ген. (. . . *dokulž . . . za lěwicarјow hustupił jo*). Али исто тако наилазимо једанпут „. . . *a za nas žiśow . . .*“ што по нашем мишљењу сведочи о још неискристалисаној ситуацији граматичкој у том делу доњолс. језичког система. У доњолс. текстовима, које је Б. Швјела двадесетих и тридесетих година овога века записао из уста народа, и који су касније

²¹ Упор. Christian (Kito) Šwјela, *Serbski Zafņnikař*, Jogo žyweće, wót nogo barneho hopisane. W. Chóšchebusu 1927, s nakladom Maschize SSerbskeje, 34 стр.

објављени заједно с његовим *Stroniny meña Chósebuskego hobcereña*,²² јављају се опет само случајеви с ак.-ген., упор.

... a jo namakał Skjarbosćanarjow wotpadnjonych w starem tatań-
stwie; Ten njeje kšěl šerpješ, až kněža tych buri wjelgin knichtuju;
Ten jo dał jich hobstupiš.

ф. Г. Хауптман, аутор прве доњолс. штампане граматике из 1761. године, написао је у вези са анализираним појавом следеће:

'In Pluralis aber ist der Accusativus theils wie der Nominativus, theils wie der Genitivus, z.E. won ma Knöçhti oder Knöchschi und won ma Knöchtow, er hat Knechte, doch ist der Accusativus dem Genitiv gleich gebräuchlicher, z.E. ja mam wojakow . . . ja gonju cartow, ja wizu cłowjekow.' (стр. 64).

Према *Лужичкосрпском језичком атласу* ак.-ген. код рационалија у данашњим доњолс. дијалектима је познат — слично као код анимата — само још с бројевима (*wižim tšoch wojakow*, али *wižim te wojaki*).²³ И ту се доста често јавља већ ак.-ном. (*wižim tši muže*). Таква ситуација, што се тиче употребе ак.-ген. с бројевима три и четири владала је већ у време Шиндлера (друга половина XVIII века), упор.

... a won togo Noasa a jogo tšich synow žognowašo, стр. 14; . . . , kotare tych tšich žydow do hognja chyšichu; . . . , lěc rowno won jano tšoch do njogo běše dal chyšiš поред *Hupyta tši cuzniki*, стр. 26; и . . . a te wojaki chyšichu te tši muže huxwézane do togo topjonego pjaca, стр. 115.

²² Упор. Kr. B. Śwela, *Stronine meña Chósebuskego hobcereña* — Die Flurname des Kreises Cottbus, Akademie-Verlag Berlin 1958. С обзиром да је текст записао аутор познате доњолс. граматике, није сасвим искључено да је извесни утицај ту извршила норма која је у граматичи постављена. Ту је баш уочљива јединствена појава ак.-ген. Иначе у наведеним дијалектским текстовима не види се никаква ингеренција.

²³ Упор. *Serbski rěčny atlas* 11. К. 15. Уз помоћ мојих доњолс. студената спровео сам контролна испитивања у селима Боркови, Копарски Боркови, Шкодов, Мост и Јањшојце. Резултати тих испитивања су идентични са чињеницама датим у *CPA* 11, да је ак. пл. код рационалија у основи једнак ном. пл. (*Gospoza glěda na te gosći*. Ја wižim моје bratši. *My mamu dobre znate. Wón je te burja znaš* итд.). У вези са бројевима три и четири јавља се помешано ак.-ген. и ак.-ном. (*Naš sused ma tšoch golcow* поред *My mamu styri suseži*). У Јањшојцама је информатор једном дао „*Ten duchtar behandlujo šych luži*“ поред . . . „*šykne luže*“. Слично је и у Шкодову: *žowčo smějo se na tych golcow*“ „ . . . glěda na te golcy“. Упитник је садржавао 19 питања.

Изнета ситуација нам показује да се у доњолс. почиње и код рационалија ак.-ген. пл. јако ограничавати на позиције с бројевима. Разлика између ситуације код анимата и рационалија састоји се у томе што је код рационалија, чак до половине XIX века, био у већини јаче фреквентован ак.-ген. Јасан разлог за ову особину доњолс. рационалија тешко се може наћи. Може се мислити да је и у доњолс. првобитно постојала тенденција ка конституисању самосталне категорије рационалности. Она је пак, за разлику од горњолс. развоја, морала бити слабија тако да се није могла у доњолс. потпуно пренети него је ту почела постепено уступати, ограничивши се, као код анимата, мало-помало на позиције с бројевима три и четири. Разлог овом позицијском ограничавању ак.-ген. пл. треба, по нашем мишљењу, тражити у томе што се ту генитив именице могао ослонити на исти случај уз број (понављање истог изражајног средства) што ван бројева три и четири није било могуће, *tuż wiżim tśoch, styrjoch susedow* али само *wiżim susedy*. При томе је истовремено свакако важну улогу играла ситуација у оквиру бројева пет и више, који траже, како је познато, ипак генитив именице која их допуњује (*pěś konjow, šesć kokotow* итд.). Да су бројеви три, четири, пет и више у доњолс. једни на друге утицали видимо и по томе што се наставак *-'och (tśoch, styrjoch)* може јављати и код бројева пет и више. Упор. с тим у вези већ код Фрица (Ст. завет 1796): *wosymjoch, źewjeśoch, źaseśoch, śělcow, sedmjoch wołkow* (цитирано по Р. Лечу, *Особенносьци . . .* стр. 123). На сличан утицај дуала указивали су већ и други аутори (упор. W. R. Rzerpka у 18. напомени овог чланка и Р. Леч ор. cit. стр. 117—118).

У вези са овим занимљиво је још и то што се случајеви са ак.-ном. налазе и у северним и западним горњолс. дијалектима (упор. СРА, 11, 96). Х. Фаска у томе види — слично као код атрибута типа *dobre mižojo/miže* — непосредан утицај некада блиских доњолс. дијалеката, од којих се по његовом мишљењу пренела тенденција за одбацивањем категорије рационалија и у горњолс. (упор. стр. 69 његовог чланка). Али је исто тако могуће да се овде ради о веома старом доњогорњолс. архаизму. За такву интерпретацију горњолс. дијалекатских појава говоре и нека друга стара слагања наведених горњолс. дијалеката са правим доњолс. језиком као нпр. флексија заменице *tón* као *toho, tomu*, облици *stoji* и *doji* (3. л. једн. од *stać* респ. *dojić*); прелаз *'e = 'o* у случајевима као *čora, jo, dźo* итд. или дијалекатски облик *syprosna* (спрасна) (СРА 2, карта и коментар 42).

Као доказ за то да доњолс. синкретизам ак.-ген. код рационалија није стара већ млада појава сматра се чињеница да се код рационалија

у данашњем доњолс. језику у акузативу може појавити и наставак старог номинатива -'i(y)²⁴ упор. примере као:

Won goni carsi, Фабр. Марк. 9, 34; *To gotujo wěrne manželske luže, pobožne psijašele a suseži, to dawwa nam hobjadne a lubosćiwе bratsi a sotsi*, Тешнар, стр. 515; *Pobratš podlédowašo na wšykne gosći*, Косик, *Swajžba*.

Слично као у горе цитираном одломку из Хауптманове доњолс. граматике: „*Won ma Knöchti (knechtŷ) oder Knöchshi (knechši)*. Ово је, разуме се, нова појава која није позната ни у једном словенском језику. Она зато не може никако бити доказ да се доњолс. ак.-ген. пл. тек секундарно проширио, како мисли Р. Леч. Знамо већ да се посебна категорија рационалија образовала консеквентно само у горњолс. и то већ пре XVI века. У ном. пл. то је било, исто као у пољском, у вези с ограничавањем првобитних наставака *o-* и *u-* основа **-i* и **-ove* (данас у горњолс. *-ojo*) на рационалија (*raduši, rubacy, synojo*). Овоме наставку придружила се касније и флексија *-'a* која је потицала од старих феминалних колективних именица (*knježa, burja, bratřa*).²⁵ У доњолс. до

²⁴ Упор. R. Löttsch, *Особенности . . .*, стр. 120: 'Решительное значение (при замены ак.-ген. у ак.-ном., X. Шевц) имеет факт, что уже пять раз в качестве вин. падежа употребляется настоящая форма 'им падежа'.

²⁵ Питање искристалисавања нарочитог система флексија рационалија у номинативу плурала у горњолс. изискује детаљнија испитивања. Овде хоћемо да скренемо пажњу само на то да се у горњолс. од краја XVI века јако шири наставак *-ojo* (\leq -*oje* \leq *-owje*), који почиње постепено да потискује све друге постојеће наставке рационалија из њихових позиција, упор. примере као *wotročŷu, raduši, česljo, bratřa, bratřo* поред млађих *wotročkojo, raduchojo, česljo i bratrojo*. Крајни вокал *-o* који се у овом наставку јавља у горњолс. постао је само карактеристичан знак рационалија у номинативу плурала. Према промени *-'e* \leq *-'o* у наставку *-ojo* прелази у *-'e* ном. пл. код палаталних корена где је продро — као у пољском — већ у XVI/XVII веку првобитни наставак ак. пл. у *'e* (= **ě*), упор. горњолс. *džělačerjo* \leftarrow *džělačerje*, *přěceljo* \leftarrow *přěcele*, *křescenjo* \leftarrow *křescenje*, *hosćo* \leftarrow *hosće*, *ludžo* \leftarrow *ludže*, итд. у старом горњолс. исто тако *mužo* \leftarrow *muže* (Варихиус 1597), *towaršo* \leftarrow *towarše* (Френцл 1670) и *česljo* \leftarrow *česle* (Библија 1728). Промена *-'e* \leftarrow *-'o* обухватила је затим бројеве 3—99, ако се броји мушко лице: *třo, čturgjo* \leftarrow **trěje*, **čtatire*, касније аналогичном и *rječo, džesačo* итд. На овај начин апстраховани нови горњолс. наставак рационалија *-'o* проширио се на део горњолс. дијалеката, касније и на колективне именице типа *Serbja, bratřa*, заменивши у њима првобитни *-'a*- наставак, упор. примере као *Serbjo, burjo, kmótřo, susodžo*, код Френцла (1670) и *bratřo*. У данашњи књижевни доњолс. језик важећи облици *-'a*- вероватно су дошли из старије католичке варијанте или из војеровског дијалекта. Северни горњолс. дијалекти (холански и војеровски дијалекат) нису спровели промену *'e* \leftarrow *'o* у наведеним позицијама, зато је ту још и данас: *džělačerje, přěcelja, česlje, hosće, bratřa, kmótřa* итд. Старо непро-

таквог развоја није дошло. Ту се сачувала стара *-i-* флексија само код неких именица које означавају мушка лица и то она код којих се основа завршавала на предњонепчани консонант нпр. *bratši, buri, fórmani, kšescijani, nani, profesi, suseži* али и *synu, źědy*, а само *popu, cłowjeki, grabu* итд. И поред тога у доњолс. није се образовала посебна категорија рационалија како је то било у пољском и горњолс. То видимо и у томе што адјективски атрибути који стоје у одговарајућим номинативним облицима у конгруенцији, ипак имају само наставак *-e* који је карактеристичан за нонрационалије: *dobre suseži, lube braši, zle carši* као *dobre klěby, stare woļu* итд.²⁶ Овде не постоји никаква разлика између рационалија и нонрационалија. По нашем мишљењу исто тако не мењају ништа прономинални облици *woni, sami* и *šitcy* (само код Молера)²⁷ или плурал облика *l* партиципа *-li* (*žehnske, źěši, muske su źěłali*) које Х. Фаска сматра као један од доказа о постојању рационалности у старијем доњолс. Требало би додати још облик предикатива *raži* (*My to raži cynimy*). Исто тако у тим случајевима флексија *-i* не изражава и није изражавала раније нарочиту категорију рационалија. Овде је реч као и код горе наведених именица типа *bratši, suseži* итд., само о старој флексији за мушки род првобитних *o-* основа која се ту проширила само на средњи и женски род. То се најбоље види ако упоредимо доњолс. са руским језиком у коме видимо готово идентично стање. Заменице *он* и *сам* овде имају исто као у доњолс. једини наставак *-i* (*они, сами*

мењено *-e* налази се и у наставку *-owje*, који у данашњем горњолс. спада у високи стил, али је пре настанка јединственог горњолс. књижевног језика карактеристика католичке варијанте (Свјетлик).

²⁶ У источнодоњолс. језичком споменику М. Јакубице (1548) појава мешања *-e* и *-i* облика (упор. . . . *až nazy a wobranjoni z tego samego domu su wuběžali*, Ар. XIX, 16; . . . *njebywajće njerozumni, kromje rozumne*, Ef. V, 17) није никакав доказ за стварање категорије рационалија у доњолс. Ту може бити и утицај суседних пољских дијалеката у којима су се у исто време јављали слични односи у системима. У вези с тим упор. поделу наставака ном. пл. *-i* и *-owje* у језику Јакубице, који није ни знао прави доњолс. а ни горњолс. (*wilcy—wjelki, gradowje—krupy, zakladowje—zaklady, slupowje—stołpy, morowje—mrětwy, cartowje—čertojo* итд.), која је готово идентична са стањем у старом пољском. И код других језичких територија јавља се јак пољски утицај.

²⁷ Овај се облик јавља само у споменику А. Молера. Он се ипак јавља у функцији субјекта или апозиције субјекта: *My byli šytcy zgubjone* 17 р, 1; *A jěsćo šytcy* К 4, р, 10; *Wy bužošo . . . se pogoršowaš šytcy* 32 р, 22; *Šytcy my wjesele spiwamy* 40 р, 3; *My somy ju šytcy poznaš* 56 р, 4. Двапут имамо у истој позицији и облик *šykne*: *Wot tog wuknišo šykne* 100 р, 11; *Šykne se nět na nas strože* 105 в, 18. Облик *šykne* користи се и као атрибут супстантива: *Ale woni su grěšniki šykne* 27 р, 8; . . . , *žož su carši šykne* 119 в, 22.

као *sosegi*, *черији*). Код *l* партиципа јавља се описано стање сем у руском и у другим словенским језицима.²⁸ С обзиром на то да **-i* флексија вероватно није била у доњолс. као и у руском првобитно израз рационалности, она се касније могла исто тако лако функционално изједначити с осталим нерационалним флексијама. Она је постала њихова функционална варијанта (*susedy*) *suseži*, *carty* (*carši*). На овај начин су настали потребни структурални услови да се појаве номинативи са старим наставком *-i* у акузативу (*wižim susedy* као *wižim suseži*, *gonim carty* као *gonim carši*). Некаква нарочита распрострањеност фреквенције облика с ак.-ном. пл. с овим није била везана у доњолс.

Овде извршена анализа показала нам је да су се граматички облици рационалија и анимата у оба лс. језика самостално развили, без икаквих узајамних утицаја (не узимамо овде у обзир, разуме се, прилике у гранично блиским дијалектима). По нашем мишљењу није постојала никаква заједничка развојна база у облику довршене и заједнички створене категорије рационалности. Самостална категорија рационалности настала је само у горњолс. (централни будишински дијалекат). Што се доњолс. тиче могло се, евентуално мислити на слабе почетке таквог развоја. Али он овде није достигао пун замах. У ак. пл. овде се једино може посматрати нестанак првобитно постојеће шире појаве ак.-ген. и његово ограничавање на позиције са бројевима три и четири. Доњолс. развој врло подсећа на стање у старијем пољском и у неким данашњим пољским дијалектима. У доњолс. језику најстаријег доба овде позната појава старих акузатива у плуралу код рационалија сматра се зато, с нашим ранијим тврђењем, као остатак првобитног стања који потиче вероватно још с краја прасловенског језичког периода, респ. с почетка старолужичкосрпског периода. У том погледу доњолс. је типолошки близак чешком, словеначком, српскохрватском и делимитично украјинском језику.

Са лужничкосрпског превела
Нада Ђорђевић

Hinz Schuster — Šewc

²⁸ Упор. и I. Ziedniukowa, *Rodzaj męskoosobowości w dialektach polskich.*

Z u s a m m e n f a s s u n g

H. Schuster — Šewc

DIE HERAUSBILDUNG UND ENTWICKLUNG DER GRAMMATISCHEN KATEGORIE MÄNNLICHPERSÖNLICH UND BELEBT IM NIEDER- UND OBERSORBISCHEN UNTER BERÜCKSICHTIGUNG DER VERHÄLTNISSE IN DER BENACHBARTEN SLAWISCHEN SPRACHEN

Die Herausbildung und Entwicklung der grammatischen Kategorie 'männlich-persönlich' und 'belebt' gehören zu den zentralen strukturellen Veränderungen, die in den slawischen Sprachen seit der Auflösung der urslawischen Sprachgemeinschaft eingetreten sind. Zu jenen Sprachen, in denen (in ihrer schriftspr. Form) eine selbständige Kategorie 'männlich-persönlich' entstanden ist, gehören das Obersorbische, Polnische, Slowakische und Kaschubische. Formaler Ausdruck dieser Kategorie ist der Synkretismus acc.-gen. pl. sowie die Existenz besonderer Kasusendungen im nom. pl. Eine besondere Stellung bezieht das Niedersorbische, in dem weder der Synkretismus acc.-gen. pl. obligatorisch, noch besondere Endungen im nom. pl. bekannt sind. In dieser Sprache hat sich darüber hinaus der Zusammenfall des acc. mit dem gen. pl. im breiteren Umfange auch bei männlich-belebte. Denotate bezeichnenden Substantiven durchgesetzt, vor allem dann, wenn das Substantiv von den Numeralen 'drei' und 'vier' begleitet wird. Der beschriebene Zustand wird mit der Situation in den anderen slawischen Sprachen verglichen. Verf. setzt sich mit der Meinung auseinander, wonach der im Niedersorbischen seit ältester Zeit nachweisbare Zusammenfall von acc. und nom. pl. bei männlich-persönliche Denotate bezeichnenden Substantiven eine relativ junge Erscheinung sein soll. Nach seiner Auffassung handelt es sich hier höchstwahrscheinlich um den alten ererbten Akkusativkasus, so wie er im Tschech., Slowen., Serbokroat. und teilweise noch im Ukrainischen nachweisbar ist. Für das hohe Alter auch der niedersorb. Formen spricht die relativ grosse Zahl der Belege bereits in den ältesten Sprachdenkmälern und die Tatsache, dass im älteren Niedersorb. (A. Moller 1574) diese ursprünglichen Akkusativformen auch noch im Singular vorkommen (*na bog, za te tatanje*). Zurückgewiesen wird weiter die Hypothese, wonach sich im Niedersorb. urspr. (d.h. vor dem 16. Jh. die Kategorie 'männlich-persönlich' herausgebildet haben soll: Diese Entwicklung ist nach Meinung des Verf. nur für das Obersorb. eindeutig nachweisbar. In diesem Zusammenhang wird die Genese der entsprechenden Endungen erklärt. Im Niedersorb. kann man bestenfalls von der Tendenz zur Herausbildung der genannten grammatischen Kategorie sprechen. Bei den belebten Substantiven

unterscheidetsich das Niedersorb. vom Obersorb. weiter dadurch, dass hier auch im Plural der acc.-gen. möglich ist. Es wird eine Begründung für die spätere Begrenzung des acc.-gen. pl. auf Positionen mit den Numeralen 'drei' und 'vier' zu geben versucht.